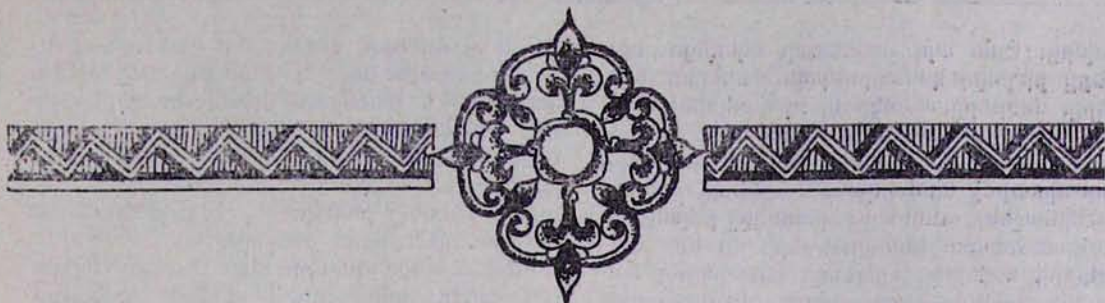

ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍՁԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1956—1980)*

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄ ՈՒ ԲԱՐԵՉԱՐԴՈՒՄ

Հրապարակի կիրճի ձախստիսյա վառիթափի գլխին, Երևանի բերդին հանդիման՝ նրա հյուսիսային կողմից, ձորեկոյա տարածության վրա երբեմնի սփռված Չորագյուղի կամ Խնկաձորի (Խնկելոց ձորի) անապատը, որի մասն էր կապում ա. Սարգիս եկեղեցին, թեմական առաջնորդարանի կենտրոնն և կաթողիկոսական իջևանատեղի է եղել: Պարիսպներով շրջապատված նրա ընդարձակ համալիրը պատով անջատված էր հարավային և հյուսիսային մասերից ու բաղկացած երեք եկեղեցիներից (ս. Գևորգ, ս. Հակոբ, ս. Սարգիս), Առաջնորդարանի ու թեմական դպրոցի շենքերից, տնտեսական բնույթի կառուցվածքներից, այգուց, բանջարանոցից և այլն⁶⁰:

Ս. Սարգիս եկեղեցու կառուցման թվականը անհայտ է: Այն ավերվել է Երևանի մեծ երկրաշարժի ժամանակ (1679 թ. հունիսի 4-ին) ու այնուհետև նույն տեղում վերաշինվել է եղեսացի Նահապետ կաթողիկոսի գա-

հակառության տարիներին (1691—1705 թթ.): Թե ինչպիսի՞ն էր այդ եկեղեցին, դժվար է ասել, սակայն ժամանակակցի և թեմի առաջնորդ Հովի. եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի վկայությամբ 19-րդ դարի սկզբի դրությամբ այն «յաղագս կարի հնութեանն և վտանգաւոր գոյոյն աղօթատրացն ի նմա ժողովրդոց, ըստ խարխուլ շինուածոյն, յամի 1835 ի ժամանակի պաշտաման մերում հոգետր այցելութեամբ տուաք քակել զայն բոլորովին ի հիմանց, հրամանաւ վեհափառ կաթողիկոսին, և նոր ի նորոյ, ի նոյն տեղուջն ընդարձակ ևս հիմնադրութեամբ, տուաք կառուցանել զորմունսն, որոյ շէնք հանդերձ չորս սեամբքն ի տաշածոյ և ի հասարակ քարանց և ի կրոյ հասանի գրեալ թէ ի կատար յայս ամ»⁶¹:

Այս տեղեկության վրա ս. Սարգիս եկեղեցու վերաշինությունը իրականացել է Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի հրամանով 1835—1842 թթ.:

Եկեղեցու այդ շենքն էլ պահպանվել է մինչև մեր ժամանակները: Հանդիսանալով Երեմանի գլխավոր և առաջնորդանիստ եկեղեցին՝ Վազգեն Ա կաթողիկոսի օրով այն ենթարկվեց հիմնական վերակառուցման և բարեկարգման: Վերակառուցման նախագիծը պատրաստեց ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանը: 1972 թվականի սկզբին նախագիծը հավանության արժանացավ Վեհափառ Հայրապետի և ճարտարապետների հանձնաժողովի

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1983 թվականի № 6 ԺԱ—ԺԲ-ից և 1984 թվականի № 6 Ա—Գ-ից:

⁶⁰ Տես Կարո Ղաֆադարյան, «Երևանի միջնադարյան հուշարձաններ», Երևան, 1975, էջ 87—90. Ռուբեն Ավագ քահանա Մարտիրոսյան, «Երևանի սուրբ Սարգիս եկեղեցին», «Էջմիածին», 1974, № ԺԲ, էջ 22—27:

⁶¹ Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունյանց, Բնասոր, նույն տեղ, էջ 148:

կողմից: Ըստ այդ նախագծի եկեղեցու հին շենքը իր բոլոր կոնստրուկտիվ մասերով (պատերը, մույթերը, ծածկը կրող կամարներն ու թաղերը, ինչպես նաև ավագ խորանն ու զմբեթարդը, ավանդատները իրենց ծածկերի հետ միասին) հիմնականում պահպանվեցին:

Վերնաշենք ունենալու պահանջը թելադրում էր նրա համար հենարանների մի նոր համակարգ ստեղծել, որպեսզի առաջացող ծավալն իր ծանրությամբ չնստի եկեղեցու հին շենքի վրա: Նախագծում այս խնդիրը ստացել է մի այսպիսի նպատակահարմար լուծում, որը, ծառայելով հանդերձ նշված խնդրին, միևնույն ժամանակ հնարավորություն էր ընձեռում հիմնովին բարելավելու եկեղեցու արտաքին ճարտարապետությունը: Համաձայն նախագծի, եկեղեցու արտաքին պարագծով, հին պատերից փոքր-ինչ առաջ դրվելու էր նոր ու տարողունակ (արտաքուստ աներեկոյթ երկաթբետոնյա կմախքով ապահովված) պատերի մի համակարգ, որոնք իրենց վրա պիտի կրեին վերնաշենքի հիմնական ծանրությունը: Դրա հետ մեկտեղ, այդ նոր, սրբատաշ տուֆաքարով երեսապատված պատերը պիտի քողարկեին եկեղեցու հին, ոչ բարետես պատերը՝ սվաղված հարթություններով ու կիսագլանաձև որմնամույթերով: Վերջիններիս փոխարեն, պատերի արտաքին հարթությունները ուղղաօրոշ մշակման են ենթարկվում հռիփսիմեստիպ (հատակագծում առաջնաձևն ու վերևում կամարներով պսակված) խորշերի միջոցով (4-ական երկայնական և 2-ական լայնական պատերին), դրանցով իսկ վերակառուցվող եկեղեցին ավելի հայաշունչ դարձնելու նպատակով:

Նախագծով պահպանված են եկեղեցու երեք (արևմտյան, հարավային և հյուսիսային) մուտքերը, սակայն դրանցից առաջինը՝ որպես գլխավոր մուտք, ճարտարապետորեն ավելի ճոխ և գեղեցիկ է լուծված: Ֆունկցիոնալ (դեպի վերնաշենքը մուտք ունենալու), ինչպես նաև ճարտարապետական (արևելյան ճակատի մշակումը հարստացնելու) նկատառումներով, մի դուռ էլ բացվում է ավագ խորանի հետնամասից՝ արևելյան կողմից: Նրան կից հարթակից պատի հաստության մեջ ամփոփված ոլորտն աստիճաններով կարելի է բարձրանալ հյուսիս-արևելյան ավանդատան վրա տեղավորված սանդղատունը, իսկ այստեղից՝ վերնաշենքի ընդարձակ (18×20,5 մ. չափերի) սրահը: Նույն նպատակին են ծառայում նաև եկեղեցու ներսում, հարավ-արևմտյան կողմում տեղավորված սանդղաղբները: Վերնաշենքի ավելացումով բնականաբար պահանջ առաջացավ հիմնովին քանդել-վերացնել նախկին անշուք թրմ-

բուկն ու զմբեթը, փոխարենը կառուցելով առավել բարձրադիրն ու գեղեցիկը: Վերջինիս հենարան է ծառայում սրահի համարձակորեն իրականացված ծածկի երկաթբետոնյա թաղանթը (հեղինակ՝ ինժեներ Ռ. Մանուկյան), որի կենտրոնից, նախկինի տեղում ու նրանից ավելի բարձր, վեր է խոյանում նոր զմբեթն իր սլացիկ ծավալով:

Վերնաշենքը զմբեթի հետ միասին եկեղեցու շենքին հաղորդում է վերձիգ համաչափություններ և որոշ չափով բարելավում նրա հնչեղությունը:

1971—1976 թթ. ս. Սարգիս եկեղեցում կատարված վերակառուցման աշխատանքներն ընթացան ներսից ու դրսից միաժամանակ: Բոլոր այդ տարիներին եկեղեցին անընդմեջ շարունակեց գործել, և այդ հալածմանը որոշ չափով դժվարացրեց ու դանդաղեցրեց աշխատանքները, մանավանդ՝ ներսում: Եկեղեցու ներսում իրականացվելիք աշխատանքները հիմնականում բարեկարգման բնույթ էին կրում, աշխատանքներ, որոնք անհրաժեշտ դարձրին որոշ փոփոխություններ մտցնել ինտերյերում:

Համաձայն նախագծի եկեղեցու ներսում նախատեսվում էր կատարել հետևյալ աշխատանքները.

ա. Հնարավորին չափ կրճատել եկեղեցու դասի լայնությունը, դրա հաշվին մեծացնել ստյանի չափերը: Վերջինիս և արևմտյան մասի հատակների բարձրության տարբերությունը (մեկ աստիճանով) վերացնել, այսինքն ողջ հատակը բերել մեկ բարձրության և ամբողջապես սալարկել մարմարով:

բ. Վերափոխել մույթերի և որմնամույթերի հատակագծում կոր ձևերը: Դրանց անկյուններում հավելումներ կատարելու միջոցով դարձնել հատակագծում քառակուսի (մույթերը) և քառանկյունի (որմնամույթերը): Մույթերը մինչև խոյակների տակ, իսկ ներքին պատերը 1,40—1,50 մ. բարձրությամբ երեսապատել կարմիր գույնի գրանիտով կամ մարմարով:

գ. Հարավ-արևելյան ավանդատան մակերեսն ընդարձակել ի հաշիվ արևելյան և հարավային պատերի հին շարվածքի վերացման՝ կամարների տակ ամփոփելով առաջացած խորշերը: Փակել ավանդատան արևելյան լուսամուտը և նրա տեղում ստեղծել խորշ՝ մեջը ս. Սարգիս պատկերը տեղավորելու համար: Փոխարենը բացել լուսամուտ ավանդատան հարավային պատում և համապատասխանաբար ձևավորել դրսից ու ներսից:

դ. Եկեղեցու բնական լույսն ավելացնելու նպատակով վերակառուցել հարավային մուտ-

քի վերևի լուսամուտները, մինչև մեկ մետր բարձրացնելով չափերը: Ներսից ձևավորել հարավային և հյուսիսային մուտքերը:

Ե. Վերակառուցել արևմտյան կողմից գոյություն ունեցող փայտաշեն պատշգամբը և իրականացնել այն երկաթբետոնի միջոցով: Բակրիքներն իրականացնել կոփածո երկաթե ճաղերով՝ դրանց ձևերը կապելով դասն ու ատյանը միմյանցից անջատող բակրիքի ձևերին⁶²:

Եկեղեցու պատերի, կամարների ու թաղակապ առաստաղի մշակման միջոցով եկեղեցու ներքնամասին բարեփոխություն հաղորդել հանդիսացավ վերակառուցման առաջնակարգ հարցերից մեկը: Նպատակահարմար համարվեց ծեփից ապատել ու մաքրել կարմրագույն-գորշ տուֆաքարով կանոնավոր շարվածք ունեցող կամարներն ու որմնամույթերը՝ վերստին սվաղելով միայն թաղակապ առաստաղը: Տուֆակերտ մասերի հետ գունային միասնություն ստեղծելու նպատակով, ներքին պատերը 1,57 մ. բարձրությամբ, իսկ մույթերն ու որմնամույթերը մինչև կամարների տակ երեսպատվեցին խտական Կարբարայի մարմարե սալերով:

Եկեղեցու վերակառուցումը դեռ չէր ավարտված, երբ 1973 թ. սեպտեմբերի 8-ին վախճանվեց նախագծի հիմնական հեղինակ՝ մեծատաղանդ արվեստագետ, ՍՍՀՄ ժողովրդական ճարտարապետ ու Պետական մրցանակի դափնեկիր ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանը: Հաջորդ տարվա մայիսի 30-ին, անդրադառնալով նախագծի հարավ-արևելյան խորանի ներքին ձևավորման հարցին՝ հանձնաժողովը անհրաժեշտ գտավ «Անփոփոխ պահել Ռ. Իսրայելյանի կողմից կատարված ս. Սարգիս եկեղեցու հարավ-արևելյան խորանի ձևավորման էսքիզը, փակելով արևելյան լուսամուտը և կենտրոնում նախագրծելով կտր վերջավորություն ունեցող ճարտարապետական էլեմենտ՝ վրան սրբապատկեր նկարելու համար»:

Վերակառուցումից հետո հարավ-արևելյան խորանն իր հյուսիսային պատի կամարակապ փույգ խորշերով, արևելյան պատում խորշի վեջ ամփոփված հեծյալ ս. Սարգիսը պատկերող նկարով ու վերին հարթության վրա տեղավորված վարդյակով ու խաչով և պատերի ներքնամասերը Կարբարայի կարմիր մարմարով երեսապատմամբ ստեղծվեց բավականին արտահայտիչ գունային ներդաշնակություն:

ճարտարապետական հարդարանքի համա-

պատասխան միջոցներ կիրառվեցին նաև հյուսիս-արևելյան խորանում:

Եկեղեցու ներքին բարեկարգման աշխատանքներում կարևոր հանգամանք հանդիսացավ գմբեթատակ առաջաստները թեմատիկ բարձրաքանդակներով պատելը: Ճարտարապետ Ա. Գալիկյանի առաջարկով չորս առաջաստներում բնական մեծությամբ վերարտադրվեցին պատմական Վայոց ձորի լավագույն կոթողներից մեկի՝ Արենիի եկեղեցու (ճարտարապետ՝ Մումիկ, 1321) առաջաստների քանդակային սիմվոլները: Դրանք հաջողությամբ իրականացրին քանդակագործներ Ս. Դոնդոնյանը և Մ. Հարությունյանը:

Առաջաստների բարձր, գմբեթի թմբուկի հիմքի օղակաձև պատին քանդակվեց «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» արձանագրությունը:

Պատերին փորագրվեցին նաև երկու այլ արձանագրություններ՝ ճարտարապետ Բ. Արսումանյանի մշակած նախագծերով: Հյուսիսային պատի վրա, դուռն ամփոփող կամարից բարձր, շրջանակով երկված ու երկու կողմերից վարդյակներով պարզարված հարթության վրա քանդակագործներ Հ. Համբարձումյանի և Ե. Հովհաննիսյանի կողմից փորագրվեցին հայտնի շարականի խոսքերը. «Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեալ»: Մյուս շինարարական արձանագրությունը կատարվեց արևմտյան դռան բարավորի վրա (բովանդակությունը կրելով վերջում):

Ներքին բարեկարգման մաս կապվեց նաև երկաթակուռ ջահը (հեղինակ՝ Վ. Օհանյան): Գմբեթարդից ներքև, մինչև հատակ, աբսիդի կիսաշրջան պատը երեսապատվեց բաց գույնի մարմարյա սալերով ու դրանց ֆոնի վրա առավել պարզորոշ ուրվագծվեց առաջներում շինված սեղանը:

Ներքին բարեկարգման աշխատանքների փուլընթաց, վերակառուցման աշխատանքները էին ընթանում նաև եկեղեցու արտաքին մասում: Այստեղ ավարտվեցին գմբեթի, արևմտյան կողմի փույգ պանգակատների և կտուրի ծածկի շինարարական աշխատանքները: Այս սկսվեց ձևակառուցողական քանդակագործությունը:

Ըստ վերակառուցման նախագծի, քանդակային հորինվածքները առավել հարստությամբ տեղ պիտի գտնեին եկեղեցու արևմտյան՝ ձորահայաց ձևակառուցված: Նախատեսվում էր գլխավոր դռան միակտուր քարից իրականացված բարավորի վրա տեղավորել Աստվածամոր, դրանից վերև գտնվող հարթության վրա՝ Գաբրիել և Միքայել հրեշտա-

⁶² Հետագայում նպատակահարմար համարվեց բակրիքներն իրականացնել քարով ու քանդակագործել:

կապետների, վերջիններին միջև՝ խաչապարոյ վարդայանի բարձրաքանդակները, իսկ ճակատի վերնամասում, պոյգ խորշերից բարձր, ճակատի ամբողջ լայնքով փորագրել վարդաքանդակային մի գոտի: Վերոհիշյալ վարդաքանդակների էքսիկները մշակեց քանդակագործ Արտ. Հովսեփյանը (մասամբ օգտագործելով Աղթամարի տաճարի մոտիվները), իսկ դրանք քանդակեց քարագործ վարպետ Արամ Սահակյանը: Նույն Արտ. Հովսեփյանի էքսիկով պատրաստվեց ու տեղադրվեց փայտյա քանդակապարոյ դուռը: Քանդակապարոյվեցին նաև դռան ջուրջը գտնվող պատերի հարթությունները:

Հավարտ ս. Սարգիս եկեղեցու վերակառուցման աշխատանքների, արևմտյան դռան բարավորի ներսի երեսին փորագրվեց հետևյալ արձանագրությունը.

«Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Վազգենի Ա Կաթողիկոսի Հայոց և փոխանորդութեան տ. Կոմիտասի արքեպիսկոպոսի ի հիմանէ վերակառուցաւ և բարեկարգեցաւ սուրբ Սարգիս եկեղեցիս արդեամբ Լոնտոնաբնակ Գեորգի և Յովհաննէսի որդւոցն Սարգսի եւ Աստղիկի Քիրքճեան յամի Տեառն 1976 յամսեանն հոկտեմբերի ի վալետումն հաւատացելոցն քաղաքամայր Երեւանի. ճարտարապետք Ռաֆայել Իսրայէլեան եւ Արծրուն Գալիկեան»:

Վերակառուցված եկեղեցու օծման հանդիսավոր արարողությունը տեղի ունեցավ 1976 թ. նոյեմբերի 3-ին:

Ս. Սարգիս եկեղեցու վերակառուցմամբ, ինչպես նոյն իր քարոզում Վեհափառ Հայրապետը, «քաղաքամայր Երևանն օծովեց մի նոր վարդով, հայկական ճարտարապետության մի նոր կոթողով, աղոթքի սքանչելի նոր սրբավայրով»:

Ս. ԳԱՅԱՆՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆՔԻ ՇՐՋԱՊԱՏԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄ

Հետևելով Կոմիտաս կաթողիկոսի օրինակին, նրա հաջորդը՝ Եգր Կաթողիկոսը (630—641), 630 թ. մի նոր եկեղեցի է կառուցում նահատակված մյուս կույսի՝ Գայանեի և իր երկու ընկերոսիների գերեզմանների վրա, ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից շինված վկայարանի տեղում: Այդ մասին է դարի Սեբեոս պատմիչը հաղորդում է. «Իսկ ապա Հայրապետն Եգր զվկայարան սրբոյ Գայանեայ, զոր երբեմն խրթին և մթին էր պնա շինեալ, քակեալ պայն՝ ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն պնա շինեաց, կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով, և արտաքուստ յարդարէր կա-

յանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածային խորանին»⁶³:

Թե այնուհետև ինչպիսի վերանորոգությունների է ենթարկվել եկեղեցին, այդ մասին տեղեկությունները վերաբերում են միայն ուշ միջնադարին ու դրանց աղբյուրը նորից Առաքել Դավրիժեցին է: Պատմելով Փիլիպպոս կաթողիկոսի վերաշինական գործունեության մասին՝ նա հայտնում է. «Եւ յետ ամենայն շինուածոցն էջմիածնի, զոր սուրբ Հայրապետն Փիլիպպոս արար, այնուհետև ձեռն ի գործ էարկ, զի և տաճարս սրբուհի կուսանացն Գայանեայ և Հռիփսիմեայ նորոգեցեալ»⁶⁴:

Այդ ջրջանում եկեղեցու վիճակի մասին նույն գրքում կարդում ենք. «...սրբոյ Գայանեայ կուսի տաճարն առաւել աւերեալ էր, զի տակիքն բովանդակ իջեալ էր, միայն ջուրջանակի որմունք և չորեքին սիւնքն կային կանգուն գլուխն ի բաց, և յատակք որմոցն աւառ և անդ ծածկեալ և խրամատեալ, որոց արար նորոգման սկիզբն կաթողիկոս տէր Փիլիպպոս, մեծաիղձ կարօտի և ջանի, և բազում գանձս ծախելով նորոգեաց գեղեցկաշէն, ի հիմանց մինչև պագագթն զմբթին. յորոյ վերայ կառուցին վնշանս տէրունական խաչին»⁶⁵:

Մեկ այլ տեղ, նորից խոսելով երկու վկայարանների վերաշինության մասին, Դավրիժեցին հայտնում է այդ աշխատանքների կատարման ժամանակը. «Եւ սկիզբն և կատարումն երկուց վկայարանացս սրբուհւոցն Գայանեայ, և սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ,—գրում է նա,—եղև յամս երիս. ՌՃ թուին սկիզբն արարին նորոգութեան, և ի ՌՃԲ թուին վերծան ի գործելոյ. բազում ծախիւք և յուով աշխատութեամբ շինեալ կատարեցին ի փառս Քրիստոսի և սրբոց վկայից նորա»⁶⁶: Նույնը վկայված է տաճարի դրսի, հարավ-արևմտյան կողմի պատին դրոշմված վիմական արձանագրության մեջ, որտեղ ասված է. «ՌՃԱ թուին նորոգեցաւ եկեղեցիս և շինեցաւ կաթողիկէս»⁶⁷:

Այնուհետև Փիլիպպոս կաթողիկոսը վերաշինական աշխատանքների վերակացու էր նշանակել «աբեղայ ոմն Յովհաննէս անուամբ, այր արդիմատոր գործօնեայ, և խորհրդական խորհրդով...», որը նաև պեղում-

⁶³ Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի, նույն տեղ, էջ 310:

⁶⁴ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի, նույն տեղ, էջ 226:

⁶⁵ Նույն տեղ, էջ 326:

⁶⁶ Նույն տեղ, էջ 329:

⁶⁷ Յովհ. եպիսկոպոս Ըսեփաթունեանց, Ա հատոր, էջ 274:

ներ է կատարել եկեղեցու հատակում ու հայտնաբերել 3 կույսերի գերեզմանատները⁶⁶:

Գայանեի վանքում շինարարական նոր աշխատանքներ են կատարվում ավելի քան կես դար հետո, 1688 թվականին, Եղիապար կաթողիկոսի գահակալության տարիներին: Տաճարի արևմտյան պատին կից կառուցվում է կամարակապ ու 3 գմբեթներով պսակված գավիթ, որի երկարությունը գերազանցում է եկեղեցու լայնությանը ու այդ պատճառով դուրս է շեջտված եկեղեցու հարավային և հյուսիսային պատերի նկատմամբ: Գավթի երկու ծայրերին կառուցվում են փոքր պանդակատներով պսակված երկու խորաններ, մեկը սուրբ Պետրոս, մյուսը սուրբ Պողոս առաքյալների անուններով: Պարսպապատվում է վանքի շրջապատը, կառուցվում են բնակարաններ հոգևորական դասի համար ու տնտեսական շենքեր⁶⁷:

Այս ժամանակ կատարված վերաշինական աշխատանքների շնորհիվ հիմնովին վերականգնվել է ս. Գայանեի տաճարը ու այն կանգուն է մնացել մինչև մեր օրերը:

Գայանեի վանքում իրականացված շինարարական հետագա աշխատանքները վերաբերում են 19-րդ դարի վերջին: Դրանք տեղի են ունեցել սկսած 1872 թվականից, երբ Վահան վարդապետ Բաստամյանցը՝ ուսումնական և կրթված մի նորընծա հոգևորական (ավարտած Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանն ու համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, արժանացած թեկնածուի գիտական աստիճանի) նշանակվում է Գայանեի վանքի վանահայր:

1872 թվականին, Վահան վարդապետ Բաստամյանցի վանահայրության օրով և նրա ջանքերով կատարվում են վերաշինական մի շարք աշխատանքներ⁶⁸:

Այնուհետև Վահան վարդապետը կատարում է նաև բարեկարգման բնույթի՝ Վգալի աշխատանքներ⁶⁹:

Վազգեն Ա կաթողիկոսի գահակալության շրջանում, 1959 թվականից սկսած, վերանորոգչական աշխատանքներ կատարվեցին ս. Գայանեի տաճարում: Տաճարի արտաքին ձևկանոններում ծրագրվում էր իրականացնել հետևյալ միջոցառումները. հարավային ճակատում վերաշարել կենտրոնական լուսամուտի շրջակայքի խորխոված շարվածքը, արևելյան ճակատում վերաշարել ճակտոնի

ձախ անկյան շարվածքը, ամբողջապես ամրացնել այս և հարավային կողմի գետնախարիսխը: Բացի այդ, հարավային պատում անհրաժեշտ էր նկատվում կատարել մասնակի ամրացումներ: Արևմտյան ճակատում կարիք էր զգացվում քանդել-վերացնել եպրապատերը՝ իրենց ճաղերով և արևմտյան մուտքի սվաղված երեսակալը, ինչպես նաև վերաշարել կամարակապ գավթի դեպի հյուսիս ուղղված ճակատի կամարի լիցքը:

Տաճարի ներսում նախատեսվում էր ամենուրեք հեռացնել պատերի ծեփը և մաքրել կրաշորով ծածկված մակերեսները, պատերի և հատակի քայքայված քարերը փոխարինել նորերով, նույն կարգի աշխատանքներ կատարել խորանում, նրա սեղանը փոխարինել նորով, փոխել բոլոր պատուհաններն ու դռները:

Բացի վերը թվարկվածից, պետք էր ցանկապատել վանքի շրջապատը ու նորոգել տաճարի պատի մոտ գտնվող աղբյուրը: Նպատակահարմար համարվեց տաճարի հետ կապված աշխատանքները հանձնարարել հուշարձանների գիտավերանորոգման արվեստանոցին, իսկ վանքի շրջապատի ցանկապատումը իրականացնել Մայր Աթոռի ճարտարապետ Ա. Գալիկյանի ղեկավարությամբ:

Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովը բազմիցս անդրադարձել է ս. Գայանեի տաճարում կատարվելիք վերաշինական աշխատանքներին:

Ս. Գայանեի վանքի շրջապատի ցանկապատումը կատարվեց տեղական տուֆով: Վանքի շրջապատի հյուսիսային (փողոցի) կողմի և ս. Էջմիածնի վանքի միաբնակության գերեզմանոցի պարսպապատումը իրականացվեց ճաղերի միջոցով, որպեսզի հեռվից դիտելիս ս. Գայանեի տաճարն ու գերեզմանատունը չծածկվեն խուլ պատի ետևում:

Ս. Գայանեի եկեղեցու ներսում ավագ խորանը փոխարինվեց նոր խորանով: Հարմար նկատվեց այստեղ տեղադրել ս. Էջմիածնի Մայր տաճարից հանված իջման սեղանի մարմարյա սյունապարզ գմբեթը: Իսկ խորանի վրա պետեղվեց այս առթիվ մասնավոր կերպով պատվիրված Աստվածամոր նկարը՝ Հիսուս մանուկը գրկին (գործ՝ նկարիչ Հրանդ Ավագյանի):

Տաճարի ներսում աշխատանքներն ընթացան համաձայն ընդունված ծրագրի: Հարավային և հյուսիսային պատերի արևմտյան ստորին հատվածներում ու արևմտյան կողմի գմբեթակիր կույզ մույթերի ներքևի շարքերում քայքայված և կոնստրուկտիվ տեսակետից ոչ պիտանի դարձած բոլոր քարերը փոխարինվեցին նորերով: Ամբողջությամբ

⁶⁶ Նույն տեղ, էջ 275:

⁶⁷ Նույն տեղ, էջ 276:

⁶⁸ Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, նույն տեղ, էջ 46—47:

⁶⁹ Նույն տեղ, էջ 47:

նորոգվեց հատակի սալածածկը: Այնուհետև տաճարի ներսի (ներառյալ արևելյան աբսիդը, խորաններն ու ս. Գայանեի դամբարանը) պատերն ու հարթությունները ամբողջովին մաքրվեցին ծեփի մնացորդներից և կրաշորի հետքերից:

Այս բոլորից հետո կատարվեց նաև տաճարի կտուրի նորոգությունը: Կտուրի սալածածկի նորոգումը կատարվեց պատշաճ խլուրդով, կիրառելով ջրի ներթափանցման դեմ պահանջվող միջոցառումներ:

Այնուհետև ս. Գայանեի վանքում կատարվեցին բարեկարգման որոշ աշխատանքներ: Դրանց թվին են պատկանում դարպասի ստեղծումը հյուսիսային ցանկապատում, ուշ միջնադարյան աղբյուրի ջրհորի մաքրումն ու նորոգումը, եկեղեցու հյուսիսային պատին կից վանական գերեզմանոցի բարեկարգումը և որոշ գերեզմանաքարերի փոխարինումը նորերով, հողաշեն կիսավեր շենքերի վերացումը տաճարի արևմտյան կողմի աշխարհիկ շենքերի հյուսիսային ծայրում, նոր աղբյուրի կառուցումը և այլն: Աղբյուրը կառուցվեց ճարտարապետ Ռաֆայել Խրայեյանի նախագծով: Կառուցման մասին նրա ճակատալին պատին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը.

«Շինեցաւ աղբիւրս այս ի յիշատակ
Աննիկի Դերձակեան Սերոբեան
ծնեալ ի Կ. Պօլիս յամի Տեառն 1896
և վախճանեալ ի Նիւ-Եորք 1959 ամի
արդեամբ քեռ նորա Հրանդի»:

Ս. Գայանեի վանքի բակում կառուցվեց նաև մատաղատուն: Ղապարապատի բակում տարիներ շարունակ օգտագործվող մատաղատունը խիստ մոտ էր գտնվում Մայր տաճարին: Այդ պատճառով էլ ավելի հեռու տեղում մի նոր մատաղատուն ստեղծելու հարցը անհետաձգելի էր դարձել ու ընտրությունն ընկել էր ս. Գայանեի վանքի բակի վրա:

Նոր մատաղատունը գտնվում է վանքի հարավային պարսպին մոտ, արևմտյան կողմի միաբանական շենքի շարունակությունը կապմող հողամասի վրա:

Ս. Գայանեի վանքում իրականացված վերանորոգման, շինարարական և բարեկարգման աշխատանքները հիշատակվածով չէին կարող սահմանափակվել, քանի որ տաճարի հետագա պահպանության շահերը պահանջում էին իրականացնել մի շարք անհետաձգելի միջոցառումներ: Այս կապակցությամբ 1976 թ. մարտի 11-ին մի հանձնաժողով՝ բաղկացած Հայկ. ՍՍՀ Պետշինի հուշարձանների պահպանության վարչության գիտական

խորհրդի և ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնախմբի անդամներից, տեղում հանգամանորեն ծանոթանալով տաճարի վիճակին՝ մշակեց հետագայում կատարվելիք լրացուցիչ աշխատանքների ծրագիր:

Համաձայն այդ ծրագրի, նախատեսվում էր իրագործել հետևյալը.

ա. Եկեղեցու շուրջը, մի շարք տեղերում, հողը փորել-իջեցնել մինչև հատակը, պարզել հին շինության հիմքերի վիճակը, անհրաժեշտության դեպքում ձեռնարկել ամրացման աշխատանքներ:

բ. Իջեցնել եկեղեցին շրջափակող մայթերը հարավային և արևելյան կողմերում երեք, իսկ հյուսիսային կողմում՝ մեկ աստիճանով:

գ. Մայթերի իջեցման աշխատանքներն իրականացնել հատված առ հատված: Միաժամանակ, համապատասխան չափով, նույն տեղերում իջեցնել գոյություն ունեցող տապանաքարերը:

դ. Հեռացնել նախագավթի ներսում (առագաստների ու գմբեթի վրա) գաջի սվաղի մնացորդները:

ե. Մաքրել-ամրացնել նախագավթի որմնաքարերը:

զ. Շարունակել և ավարտել տաճարի բոլոր պատերի մեջ շաղախի ներարկումը:

է. Տաճարի ներսում քանդել-վերաշարել հարավ-արևմտյան կողմի խարխված թաղածածկը, անհրաժեշտ մասերը լրացնել նոր քարերով: Լրացնել պատերի և մույթերի քայքայված ու պակասող քարերը՝ հնարավոր դեպքում կցոններով:

ը. Դրսի կողմից կատարել ծածկերի ամրացումներ, վերանորոգել վեղարի ծածկասալերը:

1976 թվականի երկրորդ կեսի ընթացքում, մինչև տարեվերջը, իրականացվեցին վերը շարադրված ծրագրի ա-ե կետերը:

Առանձնապես բարերար ազդեցություն ունեցավ տաճարի շուրջը եղած մայթերի իջեցումը: Այն ոչ միայն ապահովեց հիմքերը խոնավության ներծծումից, այլև վերականգնեց նախկին համաչափությունները և ավելի բարեկապ դարձրեց եկեղեցին:

1958 թվականին ս. Գայանեի եկեղեցու վերաշինության սկզբնական աշխատանքների համար ֆրանսահայ գաղութը տրամադրեց կարևոր մի գումար: Այս, 1977—1979 տարիներին տաճարի ամբողջ ծածկը և գմբեթները հիմնովին վերանորոգվեցին նոր քարապատումով լոնդոնահայ Հարություն Մութաֆյանի նվիրատվությամբ:

(Շարունակելի)